
Алтернативни форми за осигуряване на механизацията в земеделските стопанства

Докторант ПЕТЪР ДЖАНДАРМОВ
Институт по аграрна икономика – София
E-mail: peter_d19@yahoo.com

Отчитайки голямото значение на механизацията за подобряване ефективността и конкурентоспособността на производството, въпросът за избора на подходяща форма на техническа осигуреност в земеделските стопанства е един от основните въпроси на земеделието.

В изследването е използван сравнителният институционален подход, тъй като при съществуващото многообразие на природно-икономически условия, промени в институционалната среда и плурализъм във формите на организация, прилаганият досега традиционен подход не може да даде успешен отговор на въпроса за ефективните форми на снабдяването с техника и извършването на механизирани работи в земеделските стопанства.

Акцентът е поставен върху изследването на сравнителната ефективност на алтернативните форми за осигуряване на механизацията в земеделските стопанства. Въз основа на анализа са формулирани следните обобщаващи изводи:

- Сравнителният институционален подход значително обогатява анализа на алтернативните форми за организация на механизацията в земеделските стопанства. Транзакционните разходи дават ключа за разбиране на разнообразните форми за организация на снабдяването с техника и механизирани услуги на земеделските стопанства.

- Не съществува универсална „най-ефективна“ форма за организация на транзакциите, свързани с осигуряване механизацията на работните процеси в земеделските стопанства.

- Промените в институционалните, организационните и производствено-икономическите условия водят и до промяна в организацията и мениджмънта на дейностите по осигуряването и използването на земеделската техника.

- Ефективните форми за организация на осигуряването на механизацията в земеделските стопанства се развиват заедно с изменението на характеристиките на самите стопански единици, на

транзакциите и на средата (институционална, икономическа, природна, технологична и т. н).

Увод

Отчитайки голямото значение на механизацията за подобряване на ефективността и конкурентоспособността на производството, един от основните въпроси на земеделието е въпросът за избора на подходяща форма на техническа осигуреност в земеделските стопанства.

При съществуващото многообразие на природно-икономически условия и плурализъм във формите на организация, прилаганият досега традиционен подход не може да даде успешен отговор на въпроса за ефективните форми на снабдяването с техника и извършване на механизирани работи в земеделските стопанства. В неокласическата икономика стопанството се представя като производствена функция, която трансформира аграрните ресурси в продукция, в чийто рамки използването на техниката е обусловено единствено от технологичните параметри. Широко прилаганият традиционен подход не дава отговор на въпросите за:

- логиката за създаване и развитие на многообразните форми на организация на земеделското производство, в т. ч. и на многообразието на форми за осигуряване на механизацията в трансформиращото се българско земеделие;

- най-ефективните форми на снабдяването с техника и механизация на работните процеси при различните типове земеделски стопанства;

- сравнителната ефективност на алтернативните варианти за осигуряване на механизацията на работните процеси в земеделските стопанства.

Посочените причини налагат да се обогати икономическият анализ, като се използва подходът на новата институционална икономика.

Целта на статията е въз основа на сравнителен институционален анализ да се направи оценка на реално възможните алтернативи за осигуряване на механизацията на работните процеси в земеделските стопанства в България.

Методически подход

Терминът „нова институционална икономика” е въведен от О. Уйлямсън (Williamson, 1985), а Р. Коуз и Д. Норт утвърждават институционалния подход като приоритетен за съвременния икономически анализ, като поставят акцент върху еволюцията на институционалната среда и икономическия растеж (Coase, 1937, 1960; North, 1990). Практически институционалният подход е предназначен да анализира стопанските единици, пазарите и взаимосвързаните договорни отношения от гледна точка на институционалните промени.

Основни ключови категории в новата институционална икономика са: имуществени права, транзакционни разходи, институции, организации.

• **Имущественно право** - най-общо се дефинира като контрол върху даден ресурс, правото да се извлича полза от ценните свойства на дадено благо, т. е. става въпрос за икономическите взаимоотношения между стопанските субекти.

• **Транзакционни разходи.** По същността на категорията все още се водят дискусии и няма общоприето определение. Въз основа на критически преглед на научната литература е прието следното работно определение на „транзакционните разходи” в земеделието: всички разходи, свързани с осъществяване на индивидуалните транзакции по отношение на размяна и защита на (абсолютните и/или договорни) права, необходими за функционирането на стопанските единици в аграрната сфера, разглеждана като икономическа система. Икономизирането на транзакционните разходи се осъществява, като за транзакциите се избере най-подходящата управленска структура (организационна рамка, в която се определят договорните отношения) от всички възможни алтернативи.

• **Институции.** Въпреки различията при определянето на тяхната същност, в научната литература единодушно е мнението, че развитието на институциите се явява ключов фактор, който детерминира специфичната структура на организация на икономически-те транзакции.

• **Организации.** Най-общо се дефинират като групи от индивиди, свързани от общото си желание да постигнат едни и същи цели (Arrow, 1974, Nort, 1990).

По отношение на разграничаването и връзката между институции и организации може да се посочи, че организациите се влияят от институциите, но могат и да въздействат върху развитието на институционалната рамка. Самите организации не са институции, защото тяхната същинска цел е не да регулират играта, а да я спечелят.

Използването на сравнителния институционален подход налага:

- в центъра на изследването да се поставят транзакционните разходи като детерминанта на ефективността и избора на организационна форма;

- количественият подход да се замени с качествения структурен анализ и индиректна оценка на разходите, тъй като е много трудно или практически невъзможно да се определят абсолютните транзакционни разходи за отделните форми, защото отделните транзакции имат различни специфични характеристики, а възможните форми на организация имат различни сравнителни предимства. Следователно причините за избора на една или друга форма на снабдяване с материални активи и услуги трябва да се търсят с логиката на минимизиране на транзакционните разходи, тъй като отделните субекти се опитват да се адаптират, следвайки принципа на дискретното подравняване, и да съкращават тези разходи (Williamson, 1986);

- Вместо практиката за анализ на отделните форми, сами за себе си, е необходимо да се оценяват сравнителните предимства на реално възможните форми за организация на конкретните транзакции в специфичната (институционална, икономическа, природна, технологическа и т. н.) среда.

Алтернативни форми за осигуряването на механизацията в земеделските стопанства в светлината на новата институционална теория

• **Форми за снабдяването на земеделските стопанства с техника**

- Пазарно снабдяване. Високата степен на стандартизация на земеделската техника (на пример в спецификациите на всеки трактор е посочено дали е с общо предназначение или специализиран, теглителният клас и другите основни експлоатационни характеристики), възможността за контрол на качеството и надеждността на доставките налагат пазара като доминираща форма на снабдяване. При снабдяването с техника (особено модерни машини и оборудване), допълнително придобиваните изгоди за фермерите са получаването на „безплатно“ обслужване, технически съвети и консултации. Едрите стопанства в най-голяма степен са отворени към нововъведения (висока ефективност на внедряването, по-голяма предприемчивост) и за тях развитието на подобни специфични форми за снабдяване с необходимите технологични постижения са особено важни.

Резултати от проведена анкета показват, че над половината, предимно малки и средни стопанства на физически лица, използват **директно пазарно снабдяване с техника** (Башев и Терзиев, 2002, с. 18). Нуждите на тези стопанства от нова техника са сравнително малки и сделките имат единичен характер за продължителен период от време. При снабдяването с техника пазарната търговия не представлява съществен проблем (по отношение намирането на изгодна цена, партньор, условия на доставка), като същевременно разходите за участие в специализирани организации за доставка, при редките и единични сделки, са неоправдано високи.

Съвместното снабдяване с техника е предпочитана форма за част от средните и едрите стопанства, които са по-големи потребители на машини и оборудване, и изграждането, и поддържането на специализирана външна организация е изгодно за тях. Съвместното снабдяване с техника (когато е възможно) е изгодна форма, защото позволява реализирането на значителна икономия на размери и мащаби, по-добра защита на транзакциите (чрез по-добро координиране и контрол, избягване на възможния опортюнизъм на доставчика, споделяне на риска).

Положително предимство в изграждането на специализирана организация за стопанствата е и ефективната доставка на активи, тясно свързани с използването на техниката – технологични знания, нововъведения, ноу-хау, услуги - обучение, обслужване, консултации. Според посоченото анкетно проучване „една пета от фермите (предимно едрите и средните стопанства) ползват собствен кооператив”, а „около 20% от фирмите и средните стопанства - и собствени фермерски организации (Башев и Терзиев, 2002, стр. 19).

Като обобщение - пазарните цени и конкуренцията сравнително добре координират снабдяването със земеделска техника и оборудване. Наличието на множество дилъри относително повишава транзакционните разходи за снабдяването с техника, но от друга страна – конкуренцията на доставчиците води до понижаване на пазарните цени, до намаляване на едностранната зависимост на фермерите и до абсолютното съкращаване на разходите за пазарно снабдяване.

В перспектива - с подобряването на институционалната регламентация пазарното снабдяване с техника (индивидуално или колективно) ще се запази като основна форма и ще продължи да се развива. За да отговорят на високите изисквания на специализирания пазар, в условията на засилена конкуренция между доставчиците на земеделска техника, фирмите са принудени да намаляват цените и да разширяват кръга от предлаганите дейности – гаранционен, извънгаранционен сервиз, поддръжка на техниката, обучение и др.

- Придобиването на техника на лизинг – специфична форма за управление на транзакциите с доставчиците на земеделска техника (производители и дистрибутори), чийто израз е развитието на лизингов пазар за селскостопански машини и оборудване. Тази форма по същество представлява обвързването на снабдяването с техника, с кредитирането от страна на доставчика. Подобна взаимосвързана организация на транзакциите улеснява тяхното протичане, намалява общите разходи за управлението им и води до интензифи-

циране на снабдяването и взаимоотношенията между контрагентите.

Сравнителните предимства или изгодата за фермерите при снабдяването с техника на лизинг могат да се обобщят в следните направления:

- спестява се еднократното инвестиране на значителни капитални разходи, с каквито обикновено фермерите не разполагат;

- икономия на разходи за намирането и обслужването на кредита;

- разсрочване на инвестицията за продължителен период от време;

- при липса на собствени средства лизингът представлява единствената форма за разширяване (или запазване) размерите на стопанството.

Доставчиците, от друга страна, разполагат със значително повече собствени средства, широк достъп и по-големи възможности за нискоразходно снабдяване с кредитни ресурси.

Причините, които предопределят все още недостатъчното развитие на лизинговия пазар на техника, са: високата мобилност на техниката; специфичният характер на актива предполага висока честота на използване за относително къс период и възможност за „пълна експлоатация“ не само в рамките на стопанството; затрудненият контрол върху използването на машините от страна на лизингодателя (силна асиметрия на информацията и възможност за опортюнистично поведение на наемателя). Ето защо лизинговият пазар за земеделска техника почти не се развива и собствеността остава доминираща форма на управление на тези активи в земеделието.

• **Външни форми за осигуряване на механизацията на работните процеси в земеделските стопанства**

Алтернатива на снабдяването със собствена земеделска техника е закупуването на механизирани услуги. Външното обслужване на земеделските стопанства се реализира чрез специализиран пазар на услуги, като основни доставчици са:

- **Земеделски стопанства, които допълват своите приходи с предоставянето на механизирани услуги.** За кооперациите пре-

доставянето на механизирани услуги е възможна алтернатива за подобряване на финансово-икономическото състояние от гледна точка на осигуреността им с техника. Направено изследване (Попова, 2009) показва, че предлагането на услуги е икономически рентабилна дейност за кооперациите – средната норма на печалбата е 10%. Проведеният статистически анализ разкрива „умерена корелационна зависимост между приходите от услуги и печалбата на кооперациите“ (Попова, 2009, с. 61). Констатираната корелационна зависимост дава основание да се препоръча увеличаване обема на извършваните услуги, което ще доведе до по-пълно натоварване на техниката и положителен икономически ефект. Като се има предвид европейската кооперативна практика, може да се очаква, че активизирането на обслужващата (и снабдителна, търговско-пласментна дейност), в определени случаи може да се окаже достатъчно атрактивна в икономически и социален аспект и да измести основния предмет на дейност на част от производствените кооперации, които да се насочат към обслужващата дейност.

Остава открит въпросът за останалите стопанства по юридически статут - доколко е ефективно участието на производствените единици на пазара на услуги без инвестирането на специализиран капитал (техника, технологии, квалифицирани кадри), с цел използване на свободната техника и работната сила.

- **Обособени, постоянно специализирани стопански единици** - търговски дружества; обслужващи кооперации; дъщерни фирми на дистрибутори на нова и употребявана техника; инвестиционни фондове. Всяка от посочените трайно специализирани стопански единици, предоставящи механизирани услуги, има различни бизнес възможности за успешни действия в условията на конкурентния пазар.

- **Търговски дружества (ООД, АД)** – форма, доказала своята жизненост и конкурентоспособност. Гъвкавото управление, възможностите за получаване на кредити и влагането на печалбата за закупуване на високопроизводителна и ефективна техника осигуряват значителни предимства пред другите форми,

особено сега в условията на общия европейски пазар, когато от изключително важно значение е издигане техническото и технологичното ниво на производството.

Изграждането на дъщерни фирми на дистрибутори на нова и употребявана техника, които извършват не само гаранционен, извънгаранционен сервиз и поддръжка на техниката, но разширяват дейността си, като предлагат и механизирани услуги. Това са предимно дъщерни фирми на големи дистрибутори на западна техника, при които извършването на механизирани услуги е само допълнение към основната им дейност. Причината, поради която не са се наложили на българския пазар, е разминаването в кръга на ползвателите при двата вида услуги. Финансови възможности за закупуване на собствена техника имат едрите стопанства, които са заинтересовани от услугите по сервиза и поддръжка на закупените машини и оборудване, а средните и дребни стопанства - поради липсата на собствена техника, търсят механизирани услуги.

Инвестиционни фондове, разполагащи със значителни капитали, които диверсифицират дейността си, и, наред с изкупуването, окрупняването и продажбата на земя, насочват своите бизнес интереси и към закупуването на модерна, високопроизводителна техника, прилагат високотехнологични решения за обработка на част от земите и предлагат механизирани услуги.

Кооперации за производствено обслужване. Обхватът и видът на услугите (доставката на суровини, сервиз на техниката, механизирани услуги, АХО, транспорт, заготовка, съхранение и реализация на продукцията) се определят в зависимост от интересите на членовете на кооперацията. Като специфична форма на проявление на фермерските кооперации от западен тип - целите на кооперациите за производствени услуги са увеличаване на доходите и печалбата на фермерите. Предимствата от асоциирането на земеделските стопанства в кооперативни форми за производствено обслужване са: икономия на производствени, управленски и транзакцион-

ни разходи; по-ниска себестойност и по-ниски цени на услугите, което дава възможност за увеличаване доходите, по-голяма сигурност и защита на фермерите; намалени разходи за доставка и съответно по-изгодни доставни цени на едри партиди торове, горива, препарати; увеличаване партидността на продукцията - чрез уеднаквяване на сортовия и породен състав; по-високи реализационни цени, намалени разходи по съхранение и реализация на едри партиди.

Икономическите взаимоотношения между фермерските стопанства и кооперацията трябва да са поставени на договорна основа. Основните въпроси, касаещи договорните отношения, са:

- размерът на дяловите вноски. Чуждестранният опит показва, че размерът на дяловия капитал трябва да се обвърже с обема на ползваните услуги;

- равнището на цените на услугите. Кооперацията не може да се развива устойчиво, ако в цената не се включва печалба, достатъчна за издръжка на дейността ѝ, управлението и инвестициите. От друга страна е необходимо разработването на защитен механизъм от неоправдано повишаване цените на оказаните услуги от ръководството на кооперацията. Такъв защитен механизъм се прилага във Франция и в други европейски страни. Вместо дивиденди се дават премии, които се отчисляват от годишните приходи и се раздават на фермерите, пропорционално на обема на ползваните услуги.

Състоянието и развитието на различните форми на специализираните фирми за механизирани услуги и сервиз на техниката се определят от потенциалните им възможности и способности да подобряват своите позиции на пазара на услуги, т. е. придобиване на устойчиво конкурентно предимство не само в краткосрочна и средносрочна перспектива, но и за продължителен период от време.

Основни ползватели на механизирани услуги - като ефективна форма за разширяване границите на земеделското стопанство - са:

- преобладаващият дял от малките стопанства – поради финансовата невъзможност от

закупуването на собствена техника и икономически неизгодното ѝ използване при дребните размери на стопанството;

- част от средните стопанства и незначителен дял от по-едрите стопанства - при дейности, изискващи специална квалификация на работната сила и специализирана скъпоструваща техника, чието годишно натоварване в рамките на отделното стопанство е ниско.

Високата честота на взаимоотношенията между едни и същи партньори снижава транзакционните разходи, тъй като се изгражда силен взаимен интерес (опознаване на партньора, доверие и механизми за координация и стимулиране, взаимообвързване на транзакциите и т. н.) за продължаване на бизнес отношенията (самоограничаване на опортюнизма). Универсалният характер на механизирани услуги също така допълнително намалява опортюнизма на снабдителите. В някои случаи недоволният фермер може да намери друг доставчик на услуги без съществена промяна на разходите си за доставка. Изследванията (Башев и Терзиев, 2002, с. 20) показват, че „най-добрата цена“ е основна причина за избора на снабдител на механизирани услуги. Определящо значение има и отложеното плащане (след реализация на продукцията).

Предимствата на пазарното снабдяване с механизирани услуги могат да се обобщят в следните направления:

- постигането на технологични икономии в обществен мащаб на основата на по-висока степен на специализация;

- осигуряването на специализирани инвестиции, квалификация, знания и тяхното ефективно използване;

- ниски преки разходи за прекратяване на тази организация;

- пазарната конкуренция дисциплинира доставчиците на услуги.

• **Вътрешна организация за осигуряване механизацията на работните процеси в земеделските стопанства**

Към общите положителни страни на вътрешната организация – възможност за по-

голяма гъвкавост и контрол на транзакциите (директна координация, адаптация, санкциониране, разрешаване на конфликти, посредством разпореждане /Башев, 2009, с. 7/), трябва да се прибави и снижаването на риска. Трябва да се подчертае, че главното предимство при тези форми на обслужване са преодоляването на пазарната неопределеност по отношение на цени, срокове, качество и пълен контрол върху осъществяваните дейности.

Различните типове стопанства притежават различен потенциал по отношение осигуреността със собствена техника и възможности за механизация на работните процеси.

Стопанства на физически лица. В първите години на възстановяване на собствеността, в условията на висока икономическа и институционална неопределеност, фермерските стопанства бяха единствената възможна форма за използване на наличните ресурси - реституирана земя, получени индивидуални дялове от имуществото на бившите ТКЗС, собствен труд и финанси. При високата неопределеност (по отношение на цени, пазарно снабдяване, неизградена репутация, неефективен контрол и т. н.) вътрешната организация на осигуряване на механизирани работи в рамките на стопанствата беше най-ефективната форма за реализация на имуществените права.

Въпреки протичащите структурни промени, се запазва преобладаващият дял на малките стопанства в страната, чиито размери се определят от наличните ресурси на домакинството (земя, труд и финанси). Сравнителните предимства на тези стопанства се изразяват в незначителните вътрешни разходи за управление, тъй като транзакциите са между семейни членове или изобщо не се осъществяват (стопанство с 1 участник), опортюнизмът е нисък или не съществува. Въпреки че фермерът има силни стимули за адаптация към пазарното търсене, повишаването на продуктивността и ефективността (интензификация на труда, инвестиции в човешки и материален капитал, защото е единствен собственик на целия доход от стопанството (Башев,

2006, с. 25), той е с ограничени възможности за осигуряване механизацията със собствена техника. Тези стопани не разполагат с достатъчно финансови средства, за да закупят техника. Дребните размери на стопанствата ограничават възможността за пълно годишно натоварване на машините, което води до не-ефективно използване на техниката и високи разходи на механизирани работи.

Транзакционните разходи за разширяване на стопанството чрез външно снабдяване с допълнителни земя, труд, финанси са изключително високи, поради липса на предприемачески умения (пенсионна възраст, липса на специализирано образование, недостатъчна информираност), изучаване и спазване на институционалните ограничения (закони, наредби, стандарти), изпълнение на бюрокраичните изисквания (регистрация, сертификация, разработване на бизнес планове и т. н.). Високата неопределеност, асиметрията на информацията, високата специфичност и риск на инвестициите (за земеделска техника), неспособността за предоставяне на залог или насрещно финансиране са причини, които ограничават растежа на тези стопанства, посредством външно финансиране. В същото време, подкрепата по мерките и механизмите на ОСП на ЕС (2007-2013 г.) за малките земеделски стопанства е почти нулева или незначителна, тъй като тя не е съобразена със спецификата на техните потребности и възможности за реструктуриране и развитие. За преобладаващата част от тези стопанства преференциалните обществени програми (САПАРД, ДФ „Земеделие“, Програмата за развитие на селските райони) са недостъпни, поради редица ограничения (изискване за минимален размер на инвестицията, размер на ИЗП), високи разходи за подготовка на проекти, невъзможност да отговорят на формалните изисквания за документи, съфинансиране и др.

В резултат на посочените причини, в преобладаващата си част тези стопанства се характеризират с ниска техническа осигуреност, доминират остаряла техника и технологии, ниска продуктивност и невъзможност от покриване на качествените, екологичните и

други стандарти. В тази връзка малките фермерни стопанства с интензивни култури (тютюн, зеленчуци), изискващи високи разходи на труд и по-ниско равнище на механизация, имат сравнителни предимства пред стопанствата с екстензивни култури.

Средните стопанства на физически лица имат по-висок потенциал по отношение на осигуреността със собствена техника. В повечето случаи те разполагат с част от необходимата техника (трактор, прикачен инвентар с общо предназначение), като при необходимост използват алтернативни форми за осигуряване механизацията на работните процеси в стопанството, предимно за работи, изискващи високоспециализирана и скъпо струваща техника.

Едрите стопански структури се идентифицират със стопанствата на юридически лица. Разделянето на собствеността от управлението (кооперация, корпорация) дава възможности за ръст в производителността и транзакционната ефективност (вътрешно разделение и специализация на труда, експлоатиране на икономии, размери и мащаби, въвеждане на модерна техника и иновации, разпределение на риска, взаимоотношения с партньори, потребители и т. н.). От друга страна, разделянето на собствеността от управлението може да е свързано с по-високи транзакционни разходи за намаляване на информационната асиметрия между мениджърите и собствениците, за вземане на решение, за контрол на опортюнизма и за адаптация.

Земеделските производствени кооперации имат законодателно регламентирани предимства по отношение минимизиране на определени транзакционни разходи (данъци, разходи за включване в преференциални държавни програми и др.). Кооперацията е силно ориентирана към собствениците организация, нецеляща печалба, като организира и интегрира транзакции с производителен характер. Производствената кооперация представлява ефективна (евтина и стабилна) форма за снабдяване с техника, материали и услуги (закупуване на скъпа, специализирана техника, високо равнище на механизация на работните

процеси, съхраняване, преработка на продукцията, маркетинг и други, сервиз на техниката), като същевременно имат добър потенциал за минимизиране на пазарната неопределеност (разпределение на риска, по-добри пазарни позиции и др.). Поради силно специфичния си характер тези транзакции могат единствено да се управляват и защитят чрез вътрешна форма, основаваща се на обща собственост. Те не могат да се организират в границите на индивидуалните стопанства, тъй като не може да се реализира „потенциала за икономия на специфични активи, поради неефективен мащаб на дейността” (Башев, 2000 а, с. 11).

Сравнителните предимства на земеделските кооперации по отношение използването на земеделската техника се изразяват в добрата им осигуреност със поземлени ресурси, което им дава възможност за ефективно използване на селскостопанските машини на основата на разделението и специализацията на труда, обработката на големи консолидирани площи, реализирането на икономии от използването на енергонасителна и високопроизводителна техника.

Земеделските производствени кооперации притежават висок потенциал за организирането на някои критични транзакции – достъп до кредит и обществени програми, силни договорни позиции и икономии на размери при снабдяването и маркетинга, въвеждането на технологични иновации, което спомага за тяхната осигуреност със земеделска техника и възможности за нейното обновяване.

В същото време производствените кооперации показаха определени недостатъци като форма на фермерска организация. Големият размер на коалицията прави индивидуалния и колективен контрол върху управлението труден, дава възможност за неефективно управление, злоупотреби, проявления на опортюнистично поведение във взаимодействието между различните категории членове и работници, и т. н. Проблемът за влиянието на груповите интереси е „иманентен на колективната дейност и той не може да бъде избегнат” (Кънева, 2000, с. 19). Посочените

проблеми намират отражение в съществени различия на предпочитанията за инвестиране между отделните членове (работещите и неработещите в кооперацията, нови - стари членове, едри - дребни собственици), което предопределя сравнително ниската инвестиционна активност на кооперациите. В тази връзка, в свое изследване на пазарните кооперации през погледа на транзакционните разходи, някои автори (Hendrikse and Veerman, 2000; Sykuta, Cook, 2001) правят заключение, че тези организации са ефективни, когато нивото на специфичност на активите е ниско или най-много средно. Причините са, че вземането на инвестиционни решения за специфични активи е затруднено, поради което кооперациите изостават в технологично отношение, в сравнение с големите стопанства и търговски фирми. В повечето случаи дългосрочните вложения за подобряване на почвеното плодородие, обновяването на машинно-тракторния парк и въвеждането на иновации са недостатъчни, което намира отражение в преобладаващо остарялата и амортизирана база на земеделските кооперации. През годините много от кооперациите не се адаптираха към многообразните и променящи се потребности от услуги на своите членове. Широко разпространена е и теорията на „вълната” (Helmberger, 1964), която посочва увеличаването на броя и нарастването на икономическата активност на кооперациите по време на икономическа криза и залеза им по време на подем.

В резултат на посочените причини, сравнителната ефективност на земеделските кооперации намалява значително по отношение на другите форми на организация. Предпочитана форма в условията на висока икономическа нестабилност (в процеса на преход към пазарна икономика и аграрна реформа - характеризиращи се с висока безработица, ниски алтернативни възможности, голяма неопределеност, дребна собственост и т.н.), с подобряване на институционалната среда и развитието на пазара, земеделските производствени кооперации губят своите позиции. В потвърждение на направения извод е дра-

тичното свиване на броя на земеделските кооперации в страната.

Въпреки това, в новата институционална среда - в условията на евроинтеграция, съществуващите производствени кооперации ще запазят предимствата си пред малките стопанства по отношение на осигуреността си със земеделска техника и нейното по-рационално използване:

- В условията на ОСП на ЕС кооперациите получават повече от 40% от директните плащания, което подобрява тяхното финансово състояние и, наред с другите положителни страни, спомага за повишаване на инвестиционната им активност;

- Резултатите показват, че част от кооперациите получават подкрепа по редица програми за субсидиране (ДФ „Земеделие”, СА-ПАРД, ПРСР), предвид по-добрия си потенциал за подготовка и печелене на проекти, наличие на специалисти и опит, възможност за предоставяне на залог и др. Това дава възможност за достъп на повече кооперации до обществени фондове за подкрепа и инвестиции не само в модернизирани на материално-техническата си база, но за диверсификация, развитие на инфраструктурата и т. н.;

- В резултат на получената подкрепа кооперациите са в състояние да отговорят на новите европейски качествени и екологични стандарти, като по този начин ще повишат сравнителните си предимства по отношение на малките стопанства на физически лица.

Специфичните сравнителни предимства (бизнес възможности, технологични знания и опит, натрупан специфичен капитал - личностен, материален и нематериален, инвестиционни възможности, лични стимули и др.) позволиха създаването и бързото развитие на стопанствата на **търговските дружества (ООД, АД) и едноличните търговци**. В тези стопанства съществуват мощни стимули за инвестиране, поради големия потенциал за печалба и изключителните права на собствениците (целият размер на печалбата се разпределя между собствениците). Големият брой на членовете на коалицията дава допълнителна възможност за вътрешно раз-

деление и специализация на труда и възможност за вертикална интеграция, икономия от размери и мащаби, което създава условия за повишаване на производителността и ефективността. Големият размер на стопанствата ги прави желани партньори при снабдяването с материали и техника. Притежават и значителен потенциал за събиране на пазарна и друга информация, за адаптиране към търсенето и промените в институционалната среда и възможности да отговорят на повишените институционални изисквания в условията на евроинтеграция (качествени и екологични стандарти, безопасност, хуманно отношение към животните и др.). Именно те, като едри стопански структури, получават най-голям дял от директните плащания, който подпомага тяхната инвестиционна активност. Сравнителните предимства (високите стимули за участие, големи възможности за подготовка и печелене на проекти, изградени структури за осигуряване на достъп, финансови възможности и др.) на тези едри стопански структури до програми им дават възможност да участват в мащабни инвестиционни проекти. Те са и основни ползватели на структурните фондове от ПРСР – близо 50% от бенефициентите по Мярка 121 „Модернизация на земеделските стопанства” (по данни на Разплащателната агенция). В сравнение с другите земеделски стопанства те се характеризират с най-високо равнище на механизация, техническо и технологично обновяване на производството, което е условие за развитие на ефективно и конкурентоспособно земеделие.

• Фермерски сдружения за взаимно обслужване

За подобряване на конкурентните позиции на земеделските стопанства пазарните принципи налагат насочването към специфични форми на управление за осигуряването и използването на земеделската техника - съсобственост, групово използване на техниката, фермерски сдружения и др. На основата на размяна на услуги между фермерските стопанства, при създаването на по-тесни връзки и доверие, постепенно могат да възникват формални и неформални сдружения между тях.

Предимствата - гъвкава и опростена форма, сдружаването се извършва на договорна основа на малка група фермери, чиито стопанства са в съседство и имат сходна специализация. Вариантите на сдружаване на земеделските производители зависят единствено от техните интереси - индивидуално закупуване на машини за общо ползване; съвместно закупуване и използване на техника. Чуждестранният опит показва [<http://www.saos.co.uk>], че при сдружаването и коалирането на фермерите за взаимно обслужване е необходимо да се спазват следните условия:

- целесъобразно е в сдружението да участват не повече от 5-6 фермерски стопанства в съседство;

- необходима е яснота за производствената специализация, поне в средносрочна перспектива, на основата, на която се определя необходимостта и видът на машините;

- налага се разработването на графици за използване на механизирани работи;

- извършването на услуги на трети лица се разрешава само след задоволяване потребностите на членовете на сдружението.

Накратко - особеностите, различията и функционирането при посочените варианти на сдружаване са следните:

Индивидуално закупуване на машини за общо ползване - запазва се индивидуалната собственост върху дадена машина, а се наблюдава съвместно използване на техниката в рамките на дадената група земеделски стопанства. Всеки член от сдружението притежава или закупува определена машина, която предоставя на останалите членове с или без водач. По предварително споразумение ползвателят внася определено възнаграждение: в парична форма - по определени тарифи (покриващи постоянните и променливи разходи); в натура – този, който ползва машината ще отработи определен брой часове на собственика; смесена форма.

Съвместно закупуване и използване на техника при индивидуално стопанисване на земята. Инвестициите за закупуване на техника (най-често специализирана) се разпределят между всички членове на сдружението,

пропорционално на обема работа, за който ще бъде използвана. Всеки член на сдружението е съсобственик на съвместно закупената техника, отговорността е поделена между всички и в това отношение могат да възникнат проблеми с поддръжката.

Българските фермери все още нямат нагласата (по субективни причини) и не са осъзнали необходимостта от сдружаване и коалиране като взаимноизгодна и ефективна форма за осигуряване на механизацията в земеделските стопанства, и коопериране за укрепване на своите позиции на пазара.

Разглеждането на многообразните форми за осигуряване на механизацията на работните процеси налагат следните обобщаващи изводи:

- Сравнителният институционален подход значително обогатява анализа на алтернативните форми за организация на механизацията в земеделските стопанства. Транзакционните разходи дават ключа за разбиране на разнообразните форми на организация на снабдяване с техника и механизирани услуги на земеделските стопанства.

- Не съществува универсална, „най-ефективна” форма за организация на транзакциите, свързани с осигуряване на механизацията на работните процеси в земеделските стопанства. Акцентът е поставен върху сравнителната ефективност на отделните организационни форми като оценка на реално възможните алтернативи в конкретната среда.

- Промените в институционалните, организационните и производствено-икономическите условия водят и до промяна в организацията и мениджмънта на дейностите по осигуряването и използването на земеделската техника.

- Ефективните форми за организация на осигуряването на механизацията в земеделските стопанства се развиват заедно с изменението на характеристиките на самите стопански единици, на транзакциите и на средата (институционална, икономическа, природна, технологична и т. н).

- За условията в страната, с подобряване на институционалната регламентация, като перспективни форми за осигуряване на механизацията

цията на земеделските стопанства се очертават директното пазарно (индивидуално и/или колективно) снабдяване с техника и механизирани услуги.

ЛИТЕРАТУРА

Башев, Хр. 2000 а. Икономически граници на фермата. Икономика и управление на селското стопанство, №5.

Башев, Хр. 2009. Управление на услугите на агроecosистемите. Икономика и управление на селското стопанство”, №6.

Башев, Хр., Д. Терзиев. 2002. Организация на снабдяването с материални активи в българските ферми. Икономика и управление на селското стопанство, №2, с. 17-24

Башев, Хр. 2006. Оценка на устойчивостта на българските ферми. Икономика и управление на селското стопанство, №3.

Кънева, Кр. 2000. Модел за изследване на земеделските производствени кооперации. Икономика и управление на селското стопанство, №3, с. 16-21

Попова, Б. 2009. Роля и значение на диверсификацията за подобряване на икономическите резултати на българските земеделски кооперации, №4.

Arrow, K. 1974. The Limits of Organization, W.W. Norton, New York.

Coase, R. 1960. The problem of social cost. Journal of law and economics, October pp.1-44

Helmberger, P. 1964. Cooperative Enterprise as a Structural Dimension of Farm Markets. Journal of Farm Economics, pp. 603-617

Hendrikse, G. and C. Veerman. 2000. Marketing Cooperatives and Financial Structure: A Transaction Costs Economics Analysis, Erasmus Institute of Management, Rotterdam School of Management, Erasmus University, Erasmus Paper ERS - 2000-09-ORG.

North, D. 1990. Institutions, Institutional change and Economic Performance, Cambridge University Press, Cambridge.

Sykuta, M. and M. Cook. 2001. A New Institutional Economics Approach to Contracts and Cooperatives, University of Missouri, Contracting Organization Research Institute, Working Paper №2001-04.

Williamson, O. 1985. The Economic Institutions of Capitalism, Free Press, New York.

Williamson, O. 1986. The Mechanism of Governance, Oxford University Press, New York.

<http://www.saos.co.uk>.

Alternative Forms of Agricultural Farms Mechanization

P. DJANDARMOV

Institute of Agricultural Economics – Sofia

(Summary)

The issue of selection of an appropriate form of technical provision of the agricultural farms is a basic problem in agriculture, assessing the great significance of the mechanizing for the production efficiency and compatibility improvement.

In the survey is utilized the comparative institutional approach, as within the huge variety of natural-economic conditions, institutional environment changes and pluralism of organization forms, the actually applied traditional approach can't provide a successful response to the question for the efficient forms of technical provision and the mechanized works achievement in the agricultural farms.

The emphasis is placed on the investigation of the comparative efficiency of the alternative forms for mechanization provision of the agricultural farms. On the base of the analysis are formulated the following summarized conclusions:

- The comparative institutional approach enriches the analysis of the alternative organization forms of the mechanization of agricultural farms. The transaction costs are the key for understanding the variety of organization forms of provision with machinery and mechanized services of the agricultural farms.

- There is not a universal “most efficient” form of organization of the transactions concerning the work processes mechanization in the agricultural farms.

- The changes in the institutional, organization and production-economic conditions lead to a change in the organization and the management of the activities of the provision and utilization of the agricultural machinery.

- The efficient organization forms of agricultural farms mechanization develop parallel with the characteristic changes of the economic units themselves, of the transactions and the environment (institutional, economic, natural and technological etc.)

Key words: comparative institutional approach, comparative efficiency, agricultural production mechanizing, technical provision, agricultural farms

Статията е постъпила в редакцията на 18.IX.2012 г.